

ции (1913–1919). Мат. полит. архива министерства иностранных дел Кайзеровской Германии : Сб. / В. Микаелян. – Ереван, 1995. 4. Геноцид армян. По документам судебного процесса младотурок / Под редакцией А.А. Папазяна. – Ереван, 1989. 5. *Киракосян Дж., Симолян С.П.* Документы французских архивов о геноциде армян : Науч.-аналит. обзор. – Ереван, 1985. 6. *Оганян С.* Век борьбы. Очерки 100-летней истории дашнакской партии и национальной освободительной борьбы армянского наро-

да. – М., 1991. 7. *Танер А.* Турецкое национальное "Я" и армянский вопрос. – М., 1995. 8. Adalian Rouben Paul. Guide to The Armenian Genocide in the U.S. Archives. – Alexandria, 1994. 9. *Могентауер Генри.* Гушер Айкакан ехерні гахтникере. – Ереван, 1990. 10. *Галустян Григор.* Мараш кам Германик герос Зейтуні. – Нехеворг, 1934.

Надійшла до редколегії 25.03.06

В. Шевченко, асп.

УЧАСТЬ ДМИТРА МАНУЇЛЬСЬКОГО У СТВОРЕННІ ТА СТАНОВЛЕННІ НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ (НКЗС)

Досліджено створення Народного Комісаріату закордонних справ Української РСР і призначення наркомом закордонних справ Д. Мануїльського. Висвітлено причину його призначення і початки діяльності в НКЗС.

In this article there is an information about creation of the National committee of Foreign Affairs and people's commissar of Foreign Affairs D. Manyilskij election. Author of this article inform reasons of D. Manyilskij assignment and his beginning activity at HKZS.

Нині існує чимало досліджень, присвячених діяльності Народного Комісаріату закордонних справ Української Радянської Соціалістичної Республіки (НКЗС УРСР), у яких ця подія висвітлюється з погляду виходу України на міжнародну арену. Натомість роль Д. Мануїльського у створенні та становленні НКЗС не обговорюється, а тільки зазначається, що він обирається наркомом НКЗС і представляє УРСР на конференції в Сан-Франциско та в Організації Об'єднаних Націй (ООН). Є небагато праць, в основному журнальні статті [1, с. 56–57; 4, с. 35–46; 9, с. 34–36; 10], у яких подаються документи і вказується на саму постать та роль Д. Мануїльського як дипломата. У сучасній українській історіографії слід виділити працю Д. Табачника [11], яка дозволяє краще зрозуміти як особистість Д. Мануїльського, так і епоху, у якій він працював за допомогою невідомих раніше історичних фактів, документів і матеріалів.

Під час Другої світової війни уряд СРСР декларував прагнення посилити зовнішньополітичну діяльність шляхом безпосередньої участі в ній союзних республік. З цією метою було розроблено і здійснено низку заходів, у тому числі проведено перше за роки війни засідання ЦК ВКП(б), на якому було розглянуто і розроблено пропозиції Раднаркомом СРСР стосовно розширення прав союзних республік у сфері зовнішніх відносин. Разом із тим, слід підкреслити, що найголовніша мета полягала передусім у спробі перекопати союзників щодо прагнення до кардинальних перетворень, які в дійсності мали набути декларативного характеру.

Д. Мануїльський брав участь у підготовці пропозицій щодо використання можливостей національних республік у міжнародній діяльності СРСР. Саме його пропозиції в лютому 1944 р. послугували основою для прийняття закону про розширення повноважень союзних республік і тому, зокрема, зазначалося: "З метою розширення міжнародних зв'язків і зміцнення співробітництва СРСР з іншими державами і враховуючи зростаючу потребу союзних республік у встановленні безпосередніх відносин з іноземними державами, Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє: 1. Встановити, що союзні республіки можуть вступати в безпосередні зносини з іноземними державами й укладати з ними угоди" [11, с. 502]. Далі в законі містяться доповнення, які мають бути внесені до Конституції СРСР. Стаття 14 в пункті а) після слів "представництво СРСР у міжнародних зносинах, укладання і ратифікація договорів" доповнюється словами "встановлення загального порядку у взаємовідносинах союзних республік з іноземними державами", виклавши цей пункт таким чином: а) представництво Союзу у міжнародних зносинах, укладання і ратифікація договорів з іншими державами, встановлення загального порядку у взаємовідносинах союзних республік з іноземними

державами. У пункті б) говорилося про доповнення Конституції СРСР статтею 18, зміст якої полягав у тому, що кожна союзна республіка має право вступати в безпосередні зносини з іноземними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками. У пункті в) йшлося про доповнення статті 60 Конституції СРСР пунктом д) такого змісту, що НКЗС встановлює представництво Союзної республіки у міжнародних зносинах. Пункт третій проголошував перетворення Народного Комісаріату закордонних справ із загальносоюзного на союзно-республіканський Народний Комісаріат.

28 січня – 1 лютого 1944 р. відбулася Х сесія Верховної Ради СРСР, яка прийняла Закон "Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку із цим Народного Комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський Народний Комісаріат". Згідно з цим доповненням до Конституції союзним республікам надавалося право вступу "у безпосередні зносини з іноземними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися дипломатичними і консульськими представництвами" [12, с. 15]. Цим актом, по суті, після двадцятирічної перерви відновлювалися права союзних республік у сфері зовнішньополітичної діяльності, відібрані у них при утворенні СРСР. Очевидно, враховуючи якісно нову міжнародну обстановку, що складалася тоді внаслідок перемоги СРСР та інших країн антигітлерівської коаліції над нацистською Німеччиною, Сталін прийшов до висновку про необхідність посилення зовнішньополітичної діяльності СРСР шляхом безпосереднього включення до неї союзних республік, звісно, не забуваючи прагнення показати провідним країнам Заходу кардинальні перетворення в СРСР. Закон Верховної Ради СРСР підтвердив міжнародно-правову суб'єктність республік і став юридичною підставою для її безпосередньої участі у міжнародному житті.

5 лютого 1944 р. питання про утворення НКЗС України було розглянуто на Політбюро ЦК КП(б)У. 14 березня 1944 р. Верховна Рада Української РСР прийняла Закон "Про утворення Народного Комісаріату закордонних справ УРСР".

Відповідні зміни було внесено і до Конституції УРСР (до ст. 15, 19, 30, 43, 45, 48). Українська РСР, як і кожна союзна республіка отримала тепер можливість здійснювати міжнародну правосуб'єктність у двох формах: 1) безпосередньо за допомогою своїх власних органів державної влади й управління і 2) через посередництво і за допомогою державних і виконавчих органів Союзу РСР [10, с. 54].

Отже, було утворено НКЗС УРСР, який з 12 липня 1944 р. до 10 червня 1952 р. очолював Д. Мануїльський.

Між тим слід підкреслити, що Д. Мануїльський не одразу став народним комісаром закордонних справ УРСР.

Спочатку на цю посаду було призначено 38-річного О. Корнійчука – письменника, який працював з 1943 р. одним із заступників Міністра закордонних справ СРСР В. Молотова. О. Корнійчук активно взявся за справу. Насамперед, було вирішено встановити дипломатичні відносини України з Великою Британією і США, а потім – з іншими країнами антигітлерівської коаліції. Однак уже в липні 1944 р. О. Корнійчука було замінено Д. Мануїльським, який до цього працював заступником завідувача інформаційним відділом ЦК ВКП(б). Це призначення відбулося за прямою вказівкою Сталіна. Приводом для звільнення О. Корнійчука було незнання іноземної мови. У західній історіографії утвердилася думка, що заміна О. Корнійчука була пов'язана з політичною діяльністю дружини українського драматурга, польської письменниці-комуністки Ванди Василевської, яка 21 липня стала віце-президентом Польського Комітету Національного визволення (Тимчасовий уряд Польщі). У листі до Сталіна від 11 липня 1944 р. Голова Ради Народних Комісарів УРСР, перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов так писав про зустріч з О. Корнійчуком: "Сьогодні, по прибутті т. Корнійчука з Одеси, я його викликав до ЦК КП(б)У і сказав йому, що тепер обстановка вимагає, щоб на посту Народного Комісара Закордонних Справ України був такий товариш, який би володів іноземними мовами і тим самим йому було б легше виконувати свої обов'язки при переговорах з представниками іноземних держав. Я сказав йому, що на пост Наркомзаксправ України рекомендується тов. Мануїльський, який досконало володіє французькою та іншими іноземними мовами, а його, Корнійчука, доцільно було б використати на посту голови Комітету у справах мистецтв при РНК УРСР. Перед тим, як я йому сказав про це, він з великим піднесенням розповідав про свої враження від поїздки в Одесу... він був винятково привітно настроєний. Але після того, як він дізнався від мене, що не буде Наркомзаксправ, став похмурий і після великої паузи невиразно сказав: "Ну що ж, якщо таке рішення, так рішення" [10, с. 56]. Та все ж вирішальним у призначенні Д. Мануїльського наркомом закордонних справ УРСР було, безперечно, те, що йому як політичному діячеві цілком довіряв Сталін. Ще у 1922 р., будучи першим секретарем ЦК КП(б) України, Д. Мануїльський підтримав сталінський проект "автономізації", спрямований на обмеження прав радянських республік, у тому числі й у сфері зовнішніх зносин. Пізніше, працюючи багато років у Комінтерні, Д. Мануїльський активно проводив сталінський курс. Не випадково, очевидно, Д. Мануїльського, на відміну від О. Корнійчука, було призначено не лише наркомом закордонних справ УРСР, а й одночасно заступником Голови Раднаркому УРСР.

В іншому своєму листі Сталіну від 12 липня 1944 р. М. Хрущов писав про ставлення О. Корнійчука до Д. Мануїльського: "Про тов. Мануїльського він сказав, що це справді гідна кандидатура на пост Наркомзаксправ, йому ця робота знайома і йому легше буде справлятися зі своїми обов'язками. Тов. Корнійчук сказав також, що він особливо не шкодує, що його увільнили від обов'язків Наркомзаксправ, оскільки внутрішньо ця робота його не задовольняла" [10, с. 56].

Дійсно, з професійного погляду О. Корнійчук значно поступався Д. Мануїльському. У 1910 р. він закінчив юридичний факультет Сорбони, отримав диплом кандидата юридичних наук, виданий Міністром народної освіти Французької республіки, майбутнім президентом Гастоном Дуляргом. Д. Мануїльський вивчив французьку мову, а також бездоганно володів англійською, німе-

цькою, польською, українською мовами. На дипломатичній роботі перебував з 1918 р. (саме тоді він був направлений в Україну для ведення переговорів з гетьманом П. Скоропадським). У 1919 р. Д. Мануїльський очолював місію Червоного Хреста у Франції. У 1920 р. брав участь у мирних переговорах з Польщею в Ризі [2, с. 163]. Таким чином, у майбутнього наркомом закордонних справ був чималий досвід і практика, що мало велике значення при прийнятті рішення про призначення його на зазначену посаду.

У структурі НКЗС УРСР передбачалося створити понад десять відділів. Один мав займатися сусідніми державами (Польщею, Румунією, Чехословаччиною), другий – США і Великою Британією, третій – Болгарією, Югославією, Угорщиною, Грецією, Туреччиною, четвертий – Німеччиною та ін. Планувалося також створити протокольний, правничий, консульський та інші відділи. Все ж у НКЗС УРСР було створено політичний, політично-консульський, секретно-шифрувальний та кілька обслуговуючих відділів. Загальний штат працівників мав становити 75 осіб. Уже до липня 1944 р. апарат складався із 40 працівників, які виконували окремі доручення союзного НКЗС та Уряду республіки. Було підготовлено історичні довідки й етнографічні карти українських земель, аналітичні матеріали про становище української еміграції у США тощо. Таким чином, УРСР отримала невід'ємні права і засоби на індивідуальний і колективний самозахист, на участь у діяльності міжнародних організаціях і конференціях, здійснювала право посольства, користувалася правом укладати міжнародні договори тощо.

На той час ще не всю територію України було визволено від окупантів, ще більше року залишалося до закінчення Другої світової війни. НКЗС УРСР розгортав свою діяльність в умовах нестачі найнеобхідніших для роботи речей.

20 липня 1944 р. було складено Акт про прийняття Д. Мануїльським справ і майна НКЗС УРСР. У документі, зокрема, зазначалося: утворений НКЗС УРСР знаходиться у такій стадії організації, що може забезпечити початкове виконання безпосередніх функцій дипломатичних зв'язків УРСР з іноземними державами; за короткий проміжок часу НКЗС УРСР і зокрема політвідділ, виконали корисну роботу щодо складання етнографічних карт західних областей України і склали до них історичні довідки, які могли бути корисними і для НКЗС СРСР. Підібрано також деякі матеріали довідкового характеру стосовно окремих країн; організаційна структура Наркомату здатна забезпечити, крім добору інформаційного матеріалу з найважливіших зовнішньодипломатичних питань, спеціальне вивчення сусідніх з УРСР країн, не дублюючи основних завдань союзного НКЗС, а доповнюючи його. Однак слабким місцем політичної діяльності Наркомату була недостатня інформованість про найближчі країни (Польщу, Чехословаччину, Румунію, Угорщину, Болгарію, Югославію, Туреччину). Керівництво Наркомату взяло "правильну лінію" щодо комплектування штату Наркомату і підвищення їх ділової кваліфікації. Штати Наркомату комплектувалися в міру розширення функцій Комісаріату і поставлених перед ним завдань. Усі відділи функціонували. Фінансова і господарська діяльність наркомату передана і прийнята за балансом у сумі 4 847 000 крб, з яких витрачено 830536 крб. З нерухомого майна Наркомату виділили лише один будинок, у якому розміщувалися весь апарат, комендатура, їдальня і гараж. Виділялося також дев'ять квартир співробітникам. З рухомого майна Наркоматом придбали деякі конторські та квартирні меблі, малолітражну легкову машину, що потребувала капітального ремонту і вантажну, не придатну до експ-

плуатації. Стильних меблів для представницьких цілей, обладнання, а також житла для співробітників, комунально-побутового обслуговування Наркомат на той час ще не забезпечувався. Господарську діяльність Наркомату ускладнювала та обставина, що він не був включений у планове постачання і не одержував фондових матеріалів ні від союзних, ні від республіканських організацій [10, с. 58].

Восени 1944 р. Українську РСР відвідали перші іноземні гості – прем'єр-міністр Югославії І. Шубашич і заступник маршала Б. Тіто – Едвард Кардель, якого прийняв Д. Мануїльський [3, с. 8]. Нарком давав вказівки щодо планування програми прийому іноземних делегацій. У записі розмови помічника наркома закордонних справ УРСР Войни із завідувачем політвідділом НКЗС А. Плахіним зазначається: "Тов. Мануїльський ще раз попросив Вас врахувати, що Тіто не просто гість, не просто керівник держави, тому потрібно продумати програму його перебування в Києві. У цій програмі необхідно передбачити такі заходи, які б сприяли передачі йому нашого досвіду в галузі господарства, фінансів, науки та культури [5, арк. 11]". Навесні 1945 р. у Києві відбувся прийом президента Чехословаччини Е. Бенеша. Д. Мануїльський для організації цього прийому з Москви телефоном давав вказівки голові політвідділу НКЗС А. Плахіну: "З Бенешем прийдуть мінімум 70 осіб, тому машин треба виділити більше. Екскурсія повинна тривати десь 2–3 години, після чого тов. Гречуха (голова президії Верховної Ради УРСР) повинен організувати прийом а-ля фуршет. Під час екскурсії слід вести бесіду про те, що ми б хотіли, щоб вони затрималися в Києві на довший час, але дипломатично вказувати, що в місті можуть виникнути значні ускладнення і труднощі... У бесіді з Бенешем потрібно буде вказати, що Мануїльський у даний момент знаходиться в Москві і не може бути присутнім тут, у Києві. Щодо Закарпатської України потрібно дати зрозуміти, що ви інформовані про врегулювання цього питання [6, арк. 15–16]".

Для структури НКЗС потрібні були кваліфіковані кадри, які б добре знали іноземні мови, у першу чергу англійську, тому Д. Мануїльський звертається до наркома закордонних справ СРСР В. Молотова зі своїми пропозиціями: "Створити на території СРСР у великих столичних містах – Москві, Києві, Тбілісі три школи закритого типу з інтернатами, спеціальною програмою, педагогічним складом з розрахунком по 300 осіб у кожній. До цих шкіл набирати найбільш здібних дітей віком від 7 до 8 років, які б могли пройти курс десятирічки з викладанням предметів іноземними мовами... Такі курси потрібні будуть не тільки для Народного Комісаріату закордонних справ, а й для інших закордонних організацій [8, арк. 31]". За його ініціативи у Київському університеті було створено факультет міжнародних відносин. Сам Д. Мануїльський бував на засіданнях кафедри міжнародних відносин і читав лекції студентам. У зв'язку з відродженням зв'язків із зовнішнім світом УРСР відчувала гостру потребу в кваліфікованих кадрах, тому завдяки наполегливості наркома Д. Мануїльського відкривалися школи зі спеціальною програмою та вивченням іноземної мови, а в Київському державному університеті в листопаді 1944 р. відкрився факультет міжнародних відносин. Він став важливим центром підготовки

фахівців-міжнародників для НКЗС та інших державних і громадських установ, наукових закладів, журналістики. Таким чином, Д. Мануїльський дбав про підготовку кадрів міжнародників.

Згодом, перед конференцією в Сан-Франциско, Д. Мануїльський доручив заступнику наркома закордонних справ УРСР А. Плахіну звернутися до секретаря ЦК КП(б)У А. Кириченка з питання прикорошення підбору працівників для апарату НКЗС та майбутніх посольств і місії: "...у зв'язку з цим прошу Вас дати розпорядження у таких областях: Київській, Харківській, Одеській, Дніпропетровській, Запорізькій, Полтавській і Житомирській. Прошу дати вказівки кадровому апарату ЦК КП(б)У розпочати відбір кандидатів [7, арк. 7]".

У вирішенні міжнародних питань Д. Мануїльський діяв згідно з директивами Москви, захищаючи інтереси СРСР. У його промовах виражено пропагандистський зміст, але він не міг говорити інакше за чинної тоталітарної системи. Активнішої діяльності міністерства заважала, на думку Д. Мануїльського, невизначеність повноважень НКЗС УРСР та його відносин із союзним наркоматом. Із цього приводу він навіть звернувся з листом (датований 24 січня 1946) до заступника наркома закордонних справ СРСР В. Деканозова, у якому було сказано: "Союзному Наркомату ближчим часом слід було б вирішити питання про систему керівництва республіканськими Наркоматами. Ми мусимо знати, хто якими питаннями відає в Союзному наркоматі, і до кого слід звертатися за розв'язанням тих чи інших питань, що постають у процесі нашої роботи. Найдоцільніша побудова системи керівництва – це щоб відповідні відділи Союзного Наркомату практично були пов'язані зі спорідненими відділами республіканських наркоматів [11, с. 512]".

Отже, у НКЗС Д. Мануїльський проводив сталінський зовнішньополітичний курс і досягав, навіть з українськими обмеженнями республіканськими можливостями, суттєвих успіхів. На той час він мав відповідний досвід і підготовку, тобто чудово підходив до призначеної для нього посади. У створенні та становленні НКЗС Д. Мануїльський прийняв активну і вагомую участь: вніс пропозиції до прийняття закону про розширення повноважень союзних республік, очолив НКЗС і як нарком проводив результативну діяльність на міжнародній арені, приймав іноземних гостей в УРСР, дбав про підготовку в Україні кваліфікованих кадрів для НКЗС (потім МЗС).

1. Бруз В. Дзеркало докорінних перетворень (Ситуація у світі після Другої світової війни) // Політика і час. – 1995. – № 6. 2. Василенко В. А. Про міжнародну правосуб'єктність Української РСР // Проблеми правознавства. – К., 1967. – Вип. 6. 3. Васильєва-Чекаленко Л. Д. Україна в міжнародних відносинах (1944–1996 рр.). – К., 1998. 4. Гриневич В. А. Утворення Народного Комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944–1945 рр.) // УІЖ. – 1995. – № 3. 5. Запис розмови з помічником народного комісара закордонних справ УРСР. – ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1446, арк. 11. 6. Запис розмови по телефону з Д. З. Мануїльським. – ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1445. 7. Звіт справ УРСР про роботу конференції в Сан-Франциско і переписка з наркомом закордонних справ УРСР. – ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1447. 8. Листи і телеграми Д. З. Мануїльському. – ЦДАВО України, ф. 4669, оп. 1, спр. 101. 9. Мартиненко В. Н. Міжнародна правосуб'єктність Української РСР і участь республіки у зовнішньополітичній діяльності СРСР // УІЖ. – 1987. – № 12. 10. Пирія Р. Крок на міжнародну арену // Політика і час. – 1992. – № 7–8. 11. Табачник Д. В. Історія української дипломатії в особах. – К., 2004. 12. Українська РСР на міжнародній арені: 36. док та мат. 1944–1961 рр. – К., 1969.